

Цвета Вълева (София, България)

ОБРАЗЪТ НА СВ. ВАРВАР ПЕЛАГОНИЙСКИ В ПРИТВОРА НА ЦЪРКВАТА В КРЕМИКОВСКИЯ Манастир

Като един от най-ранните и значими паметници на поствизантийската монументална живопис по българските земи църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир (1493 г.) е била предмет на множество изследвания¹. При последния етап от нейната реставрация, приключил през 2000 г., стенописите в наоса и притвора са почистени основно, като са разкрити нови елементи от живописиста². Повечето от тях не са публикувани или са само споменати в литературата³.

Образът на св. Варвар (στῆ κάρυκαρε), преди закрит от по-късната мазилка, не е останал извън интереса на изследователите⁴. Въпреки това до момента не е изяснена специфичната му иконография, както и появата му в мону-

¹ Описание на Кремиковския манастир „Св. Георги“. Географически бележки. – Религиозни разкази, 9–10, 1886, 376–384; Ш а н д р о в, И. Няколко бележки за Кремиковския манастир при София. – В: СБНУ, 15, 1898, 304–309; Б а л а с ч е в, Г. Кремиковският манастир „Св. Георги“ и древните му християнски останки. – Народен страж, 7, 1. XI. 1925 (препечатано в сп. Минало, 1942, 29–38); G r a b a r, A. La peinture religieuse en Bulgarie. Paris, 1928, 324–336; М и х а й л о в, Ст. Ктиторският портрет в Кремиковската църква в светлината на българо-румънските културни връзки през XV в. – Археология, 2, 1960, № 3, 23–29; П а с к а л е в а, К. Църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. С., 1980; К и р и н, А. Ктиторският надпис от 1493 г. в Кремиковския манастир. – Palaeobulgarica, 13, 1989, № 2, 87–100.

² За реставрацията на паметника вж. П е т р о в, З. Проведените КРР по стенописите в старата църква на Кремиковския манастир. – В: Консервация и реставрация на музейни и художествени ценности. Доклади от Националната конференция по консервация и реставрация, 2–3 декември 2000 г. С., 2003, 114–119.

³ За новоразкритите живописни елементи вж. G e r o v, G. La peinture monumentale en Bulgarie pendant la deuxième moitié du XVe – début de XVIe siècle. Nouvelles données. – In: Ζητήματα Μεταβυζαντινής Ζωγραφικής, στη μνήμη του Μανόλη Χατζηδάκη. Αθήνα, 2002, 149–152; Л а к о в а, Е. Образът на св. Варвар в Кремиковската църква. – В: Консервация и реставрация на музейни и художествени ценности. Доклади от Националната конференция по консервация и реставрация, 2–3 декември 2000 г. С., 2003, 312–315; Ж д р а к о в, З. Към идентификацията на костурското ателие от XV в. – по непубликувани автографи от Кремиковския и Погановския манастир. – В: Ниш и Византия. Т. 2. Ниш, 2004, 255–270; В ъ л е в а, Ц. Фрагментите от Богородичния Акатист в притвора на църквата „Св. Георги“ в Кремиковския манастир. – В: Изкуство и контекст. Текстовете от Втора младежка научна конференция, 21–22 февруари 2004. С., 2004, 133–142.

⁴ G e r o v, G. Цит. съч., 151–152, 171, fig. № 26; Л а к о в а, Е. Цит. съч., 312–315, фиг. № 30.1.

менталната живопис по българските земи от XV в. и отсъствието му в нея през следващите векове. Настоящата статия е един опит тези неизяснени проблеми да бъдат поставени отново, но в контекста на засиления в последно време интерес към славянските жития на св. Варвар от страна на изследователите⁵. Главната ѝ цел е да се опита да очертае текстовата основа на образа от Кремиковци, да разгледа пресъздаването на един литературен персонаж в изобразителен. Статията цели и да анализира изображението на св. Варвар от Кремиковския притвор в сравнение с познатите негови паралели в други паметници и във връзка с ктиторите на църквата.

Фигурата на св. Варвар е изписана в северния край на първия регистър от западната стена на притвора⁶, до св. Онуфрий (сти *оноуфрые* /!/) (фиг. № 1). Докато св. Онуфрий е изобразен традиционно – полугол, с дълга бяла брада и коса, то св. Варвар изглежда твърде необичайно. Той е с тъмен лик, което е във връзка с произхода му от Египет. Косите и брадата му са къси, къдриви и бели. Облечен е във великосхимнически монашески одежди – сиво-синьо расо, палион, сиво-кафява мантия и червени обувки. На ръцете и на врата на св. Варвар са поставени окови на покаянието: на двете си ръце има гривни, закрепени посредством железни прътове за металния пръстен на врата му. В лявата си ръка държи стъкленица, пълна наполовина с червена течност, а с дясната сочи към нея.

Св. Варвар не е сред популярните монаси и отшелници. Известни са няколко светци с това име, които се честват на 4, 5, 6, 7, 8, 14 май, 29 февруари, 18 август и 24 октомври⁷. Както отбелязва Кл. Иванова, при св. Варвар „смесването на паметите е доста сложно“⁸. Все пак според времето и топосите, посочени в агиографската литература за св. Варвар, могат да се отграничат два типа персонажи – военни светци и мъченици-аскети.

Легендата за военния светец е локализирана в гр. Метоне (в Тесалия или в Италия) според гръцки и латински извори. Най-ранният от тях е от

⁵ И в а н о в а, Кл. Житието на св. Варвар Мироточец Пелагонийски (Битолски). – *Ralaeobulgarica*, 24, 2000, № 2, 40–60; Т ъ п к о в а - З а и м о в а, В., П. Б о й ч е в а. Св. Варвар във византийската и среднобългарската агиографска традиция. – В: Българската църква през вековете. Научна сесия по случай 1130 години от учредяването на българската църква и 130 години от създаването на Българската екзархия. С., 2003, 137–157; T h o m s o n, Fr. *Hagiografica in the Slavonic Manuscripts of the Pontificio Istituto Orientale. Together with an Excursus on the Slav Accounts of St. Barbarus.* – *Analecta Bollandiana*, 119, 2001, 363–382.

⁶ В литературата датировката на живописиста от южната, западната и северната стена на притвора е спорна. Обикновено се приема, че те са съвременни на останалите стенописи от църквата, т.е. от 1493 г. или няколко години по-късно, вж. у Б а л а с ч е в, Г. Цит. съч., с. 35; М у т а ф ч и е в, П. Из нашите старопланински манастири. С., 1931, 17–18; П а с к а л е в а, К. Цит. съч., 14–19; К и р и н, А. Цит. съч., с. 92; Г е г о в, Г. Цит. съч., 150–151.

⁷ Архиеп. С е р г и й. Полный месяцеслов Востока. Т. 2. Святой Восток. Ч. 1. Владимир, 1901 (репр. М., 1997), с. 59, с. 133; Т. 3. Святой Восток. Ч. 2, 3. 166–169; H a l k i n, Fr. *Bibliotheca hagiographica graeca*. III ed. *Subsidia hagiographica* № 8a. Т. 1. Aaron-Ioannes Baptista. Bruxelles, 1957 (réimpression anastatique 1986), 78–79; D e l e h a y e, H. *Synaxarium ecclesiae Constantinopolitanae et codice Sirmondiano nunc Berolinensi, adiectis Synaxariis selectiis. Propylaeum ad Acta Sanctorum* (Novembris). Bruxelles, 1902, col. 659–660.40 (Mai 5, Syn. sel.), col. 661–662.48, 57 (Mai 6, 7, Syn. sel.), col. 666.20–21, col. 684.15–18; Я ц и м и р с к и й, А. Из славянских рукописей. Тексты и заметки. 2. Житие преп. Варвара Охридского Мироточца. М., 1898, 34–55; D e l e h a y e, H. *Les actes de S. Barbarus.* – *Analecta Bollandiana*, 29, 1910, 276–301.

⁸ И в а н о в а, Кл. Цит. съч., 40–41, бел. 5.

Фиг. 1. Образите на Св. Онуфрий и св. Варвар
в Кремиковския манастир (1493 г.)

IX в.⁹ Тук св. Варвар е представен като войник по времето на император Юлиан Апостат, отказал да принесе жертва на идолите, за което е мъчен и обезглавен заедно с Вахх, Калимах и Дионисий, след това е погребан в Метоне¹⁰.

В изворите легендата за мъченика-аскет е локализирана най-често в Северна Гърция. В Новия гръцки Лимонарий в житието на св. Варнава и св. Софроний от Акакий Саваитис (края на XII – началото на XIII в.) е вмъкнат разказ за св. Варвар¹¹, в който се споменава, че мощите на светеца се намират в манастир в планината Келия, на три дни път северно от Лариса (Северна Тесалия)¹². Според Словото за св. Варвар от Константин Акрополит (починал 1321–1324 г.)¹³ светецът произхожда от Африка и е войник, който живее

⁹ Ръкопис Paris № 1470 в Парижката национална библиотека, вж. D e l e n a y e, H. Les actes..., 276–279.

¹⁰ Пак там, 289–301.

¹¹ Вероятно разказът датира от годините между 1207 и 1261 г., срв. T h o m s o n, Fr. Цит. съч., с. 373, бел. 36, с. 374, бел. 37.

¹² Архиеп. С е р г и й. Цит. съч., т. 3, 167–168.

¹³ T h o m s o n, Fr. Цит. съч., с. 373.

по времето на император Михаил II (820–829)¹⁴. Когато решава да се покае за злодеянията си, той е окован във вериги. Умира, случайно улучен от стрелата на ловец в Никополис (Епир), и от мощите му започва да тече миро. Като разкажал се разбойник-мироточец св. Варвар е описан и в още няколко византийски текста, сред които Словото на Йосиф Вриений (починал около 1436 г.), който пише за него наред с други мироточиви светци и също, както Константин Акрополит, посочва, че изворът на мирото е в Елада¹⁵.

Св. Варвар е представен като отшелник и мироточец и в двете славянски версии на неговото житие. По-кратката от тях е известна от няколко руски ръкописи, най-ранният от които датира от втората половина на XV в.¹⁶ В нея св. Варвар е представен като разбойник в Лиция (вероятно в Мала Азия). Когато се разкайва, той моли един свещеник да го посече с меч, с който Варвар е убил триста души и двама свещеници. Дълги години той е окован във вериги на покаянието и тъй като не носи дрехи, кожата му става тъмна от слънцето. След като е убит случайно от стрелите на ловци, на мястото, където е погребан, започва да изтича миро¹⁷.

По-ранното и обширно славянско житие на св. Варвар, на което ще се спра подробно по-нататък, свидетелства за култа към св. Варвар Мироточец Пелагонийски. То е известно от пет молдавски преписа от XV в., в четири от които паметта на св. Варвар се отбелязва на 24 октомври¹⁸. Единствено те посочват тази дата и разказват за живота на светеца в манастир. Това са преписи на славянското житие, което вероятно е оригинален текст от 60-те години на XIV в., свързан с Търновската книжовна школа¹⁹.

Приблизително от това време датира и Синодалният акт от Цариградския патриарх Калист до св. Теодосий Търновски (1355 г.)²⁰. Съставянето му е най-сигурната индикация за значението на култа към св. Варвар по това време. В този документ във връзка със стремежа на Българската църква към разграничаване от Цариградската се споменава, че в Търново българите отказват да купуват миро от Цариград, а го приготвят сами от мощите на св. Димитър и св. Варвар²¹.

¹⁴ Delehaye, H. Les actes..., 279–280.

¹⁵ Тук са споменати св. Теодосий, св. Евдосим, св. Михаил, както и няколко мироточиви извора, сред които църквата „Св. Димитър“ в Солун и тази на св. Варвар в Елада, вж. пак там, 286–287.

¹⁶ Ръкопис № 759 от колекцията на Троицко-Сергиевата лавра, днес в Руската национална библиотека, вж. Thomson, Fr. Цит. съч., 379–381.

¹⁷ Пак там, с. 380.

¹⁸ Иванова, Кл. Цит. съч., 43–46.

¹⁹ Пак там, с. 42. Според Фр. Томсън, който разглежда подробно двете славянски версии на житието на св. Варвар, Пространното житие се основава на устна традиция, а не на гръцки източник. Авторът не коментира въпроса за произхода на житийния текст от Търновската агиографска школа. Що се отнася до споменатите по-горе руски текстове, Фр. Томсън изказва мнението за тяхната пряка връзка с руския фолклор, вж. Thomson, Fr. Цит. съч., 371–381.

²⁰ Литература по въпроса вж. у Иванова, Кл. Цит. съч., с. 47, бел. 29.

²¹ В Синодалния акт пише: καὶ χρίων καὶ χριόμενος ἀντὶ τοῦ ἁγίου τούτου μύρου μύρον τῶν λειψάνων τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Δημητρίου ἢ τοῦ ἁγίου Βαρβάρου, цит. по Снегоров, Ив. История на Охридската архиепископия. Т. I. От основаването ѝ до завладяването на Балканския полуостров от турците. С., 1924 (репр. С., 1995), 213–216, бел. 5.

Най-ранните изображения на св. Варвар откриваме в монументалната балканска живопис едва в средата на XIV в. на територията на днешна Македония. В църквата „Св. София“ в Охрид (1346–1350 г.) образът на св. Варвар (фиг. № 2) е разположен в първия регистър на северната стена на параклиса на Йоан Оливер, между св. Петър Атонски и св. Макарий Велики²². Още тук присъстват основните елементи в иконографията на отшелника: тъмният лик, късата къдрава коса, бялата къса брада и оковите. Но в това може би най-ранно изображение на св. Варвар той е представен полугол, с перизома. В Лесновския манастир (1349 г.), също със средствата на Йоан Оливер, светецът е изписан в първия регистър на северната стена на югозападния пиластър, до западния вход на притвора заедно със св. Мойсей Мурин²³. Както в почти всички останали примери, св. Варвар е в отшелническо облекло с къси ръкави, достигащо до под коленете. Малко по-късно откриваме неговия образ в Богородичната църква в манастира Матейче (1356/1357 г.), където е разположен в първия регистър на северната стена на притвора до св. Петър Атонски²⁴.

Фигурата на св. Варвар е на същото място и в църквата в манастира Зързе (1368/1369 г.) (фиг. № 3)²⁵, но този път е между св. Мария Египетска и св. Макарий²⁶.

Доколкото ми е известно, образът на св. Варвар се среща само още веднъж в стенната живопис от това столетие – в Богородичната църква в ма-

Фиг. 2. Образът на св. Варвар в църквата „Св. София“ в Охрид

²² Г р о з д а н о в, Цв. Охридско зидно сликарство од XIV век. Охрид, 1980, с. 76, сх. № 14. Според Цв. Грозданов отшелникът е св. Варвар Етиопец. Трябва да се отбележи, че не е запазен надписът, придружавал изображението, т.е. идентифицирането му именно като „Етиопец“ не е сигурно.

²³ Г а б е л и ћ, См. Манастир Лесново. Историја и сликарство. Београд, 1998, 203–204, с. 216, с. 220, ил. № 111.

²⁴ Д и м и т р о в а, Е. Манастир Матейче. Скопје, 2002, с. 223, 261, ил. 55. Тук св. Варвар отново е изобразен полугол. Е. Димитрова го идентифицира като св. Варвар Етиопец, въпреки че не е сигниран така. Вероятно тази идентификация е на базата на посочения по-горе (вж. бел. 22) текст на Цв. Грозданов, тъй като авторката отбелязва сходството в иконографията на образите от „Св. София“ и Матейче.

²⁵ Фотографията ми бе предоставена от научния ми ръководител Бисерка Пенкова, на която изказвам благодарност и за безценната помощ, която непрекъснато ми оказва в работата ми.

²⁶ Ђ о р ђ е в и ћ, Ив. Зидно сликарство српске властеле у доба Немањића. Београд, 1994, с. 179.

Фиг. 3. Образът на св. Варвар в манастира Зързе (1368–1369 г.)

настира Козя във Влахия (края на XIV в.)²⁷. Това е и единственият запазен пример, в който св. Варвар е представен без окови, но отново е в първия регистър на северната стена на притвора, между св. Мойсей Мурин и св. Висарион.

През XV в., освен в Кремиковския притвор, светителският образ е включен и в стенописната програма на църквата в Драгалевския манастир (1476 г.) – в първия регистър на северната стена на притвора, където са фигурата на св. Алексей човек Божи и уникалната сцена Света гора²⁸.

През следващите векове образът на св. Варвар постепенно е изключен от репертоара на зографите – през XVI в. е изписан единствено в западната ниша на екзонартекса в Грачаница (1570 г.) (фиг. № 4) заедно със св. Мойсей Мурин и св. Мария Египетска²⁹.

В самото начало на XVII в. го срещаме в два паметника, в които изображенията са идентични и в детайлите си. Те са в църквата на архонта Апостолакис в Костур (1606 г.) (фиг. № 5)³⁰, в първия регистър на западната стена на притвора до св. Алексей човек Божи³¹, и в католикона „Св. Богородица“ на Слимничкия манастир (1606/1607 г.) (фиг. № 6), но на южната стена на наоса до св. Макарий Египетски и св. Макарий Римски³². Най-късният пример, който ми е известен, е този от Хилендарската трапезария (1622 г.) (фиг. № 7), където св. Варвар е в първия регистър на южната стена до св. Павел Ти-

²⁷ В изследването, включващо пълен иконографски опис на църквата, образът е пропуснат, срв. Вагбу, D. *Pictura murală din țara românească în secolul al XIV-lea*. București, 1986, p. 70. Тук се основавам на мои наблюдения in situ и на фотоснимка № 5269 от архива на Института за изкуствознание „Дж. Опреску“, Букурещ.

²⁸ Суботин, Г. Охридска сликарска школа XV века. Охрид, 1980, с. 122, сх. № 97.

²⁹ Тодич, Б. Грачаница. Сликаство. Београд, 1999, с. 248, черт. № XXIIIР-Р, с. 249.

³⁰ Фотографията ми бе любезно предоставена от Маргарита Куюнджиева, за което ѝ благодаря.

³¹ Πελεκάνιδις, Σ. Καστόρια. Βυζαντινά τοιχογραφαία. Θεσσαλονίκη, 1953, πιν. № 243β, πιν. № 232α.

³² Милюков, П. Исторические и иконографские проблемы на непрочуената црква Св. Богородица од Слимничкиот манастир крај Преспанското езеро. – Зборник на Филозофскиот факултет, 5–6, 1978/1980, с. 187, сх. № I; илюстрацията вж. на задната корица на сп. Пелагонитиса, 4, 1999, № 7–8.

ваидски (Прости)³³. Тук отшелникът е с тъмен лик и къдрава коса, както в останалите паметници, но е изписан до поясно, млад и кривоглед и вече означен като св. Варвар Юродиви. Тъй като не е регистриран такъв светец-юродив, не е изяснено как би могъл да се тълкува този образ.

Трябва да се отбележи, че св. Варвар не е включен в ерминията на Дионисий от Фурна, въпреки че присъства в един от изворите ѝ – т.нар. Книга за зографското изкуство на поп Даниил (1674 г.)³⁴. Тя описва св. Варвар като етиопец, стар, тъмнолик и чернокож, и препоръчва изобразяването му със свитък – един момент, които липсва при всички запазени примери³⁵.

Фактът, че св. Варвар не е споменат от Дионисий от Фурна, би могъл да се тълкува във връзка с предпочитанието от страна на зографите от XVIII в. вече към представяне на други монаси и отшелници и съответно с отслабване значението на култа към светеца.

От направения преглед на известните ни изображения на св. Варвар става ясно, че той се среща най-често в притворите на манастирските църкви, винаги в първия регистър, в реда на монасите и отшелниците. В повечето паметници е разположен на северната стена³⁶. В съседство с него са представени други анахорети – св. Мойсей Мурин, св. Ма-

Фиг. 4. Образът на св. Варвар в манастира Грачаница (1570 г.)

³³ Кајмаковић, З. Георгие Митрофановић. Сарајево, 1977, с. 259, сл. № 132, с. 261, с. 264. Възможно е Хилендарската трапезария да е имала стенописи от времето на крал Милутин, т.е. от края на XIII в., чиято програма да е запазена при изписването ѝ от зографа Георги Митрофанович през XVII в., срв. пак там, 59–60.

³⁴ Διονισίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Ἑρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης. Ἐκδ. ὑπο Α. Παλαδοπούλου-Κεραμέως. Ἐν. Πετρούλει, 1909, 293–294; За Книгата на поп Даниил вж. у М у т а ф о в, Е. Европеизация на хартията. Съчинения за живописиста на гръцки език през първата половина на XVIII в. С., 2001, 115–117.

³⁵ В Книгата на поп Даниил пише: Βάρβαρος ὁ Αἰθίοψ γέρων σγουροκέφαλος καὶ σγουρογένης, λέγων· “Εὐχαριστῶ σοι Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, καὶ σοί, πάτερ Ἰωάννη, ὅτι ἤξιώθην τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ διὰ σέ”, вж. Διονισίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ. Цит. съч., 293–294.

³⁶ Изключение са фигурите от Кремиковци и няколко паметника, изписани след XV в.

Фиг. 5. Образът на св. Варвар
в църквата на архонта Апостолакис
в Костур (1606 г.)

карий Египетски, св. Мария Египетска, св. Петър Атонски, св. Алексей човек Божи, св. Онуфрий, св. Висарион, св. Павел Тиваидски. Прави впечатление, че голяма част от светците от обкръжението на св. Варвар имат общ произход, свързан с родината на православното монашество – Египет. Сред тях трябва да се подчертаят два образа. Доколкото ми е известно, единствено св. Мойсей Мурин Етиопец се изписва както св. Варвар, с тъмен лик заради произхода си. В Грачаница двата светителски образа сочат към разположената помежду им св. Мария Египетска, като така съставят една композиция. Очевидно близостта в произхода на св. Варвар и св. Мойсей и оттам аналогията в ликовете им е и причината, поради която те най-често се изписват заедно. Другият образ от обкръжението на отшелника, който изпъква, е на св. Мария Египетска – един персонаж, твърде сходен по житийни топоси със св. Варвар.

Иконографската схема, по която се изгражда образът на св. Варвар, е сравнително устойчива. Той е винаги с тъмен лик, косата и брадата му са къси, къдрави и бели. Обикновено е бос и е облечен в червено-кафява или охрова туника от груб плат, която стига до под коленете и е с къси ръкави. Изключение представлява образът от Кремиковци, който ще разгледам подробно по-нататък, и тези от „Св. София“ в Охрид и от църквата в Матейче, в които отшелникът е представен полугол, с бяла перизома. Оковите, символизиращи неговото покаяние, обикновено са около врата, ръцете и краката и са нарисувани като вериги.

Два от тези иконографски елементи – тъмният лик и оковите, се срещат твърде рядко изобщо в паметниците на изкуството от византийския художествен кръг. Както споменах, и св. Мойсей Мурин се изобразява чернокож заради произхода си, но при св. Варвар и самото му име подчертава факта, че е чужденец³⁷.

³⁷ Твърде вероятно е този факт, както и самото име на св. Варвар след средата на XIV и през XV в. (от когато са повечето изображения на св. Варвар) да са се асоциирали и с историческата ситуация на Балканите. Може да се предположи, че идеята за покаялия се разбойничужденец в контекста на завладяването на балканските държави от Османската империя е импонирала на християнското население в рамките на нейните територии. Нерядко в изворите от това време азиатските завоеватели са наричани „варвари“, срв. Д у й ч е в, Ив. Турско завладяване и превземането на Константинопол в славянската литература. – В: Д у й ч е в, Ив. Избрани произведения. Т. 1. Византия и славянският свят. С., 1998, с. 289, 292, 293, 302–303.

Доколкото ми е известно, веригите са атрибут, който не е характерен за друг светителски образ. Без съмнение детайлът с оковите има за текстова основа агиографската литература за св. Варвар и означава неговото покаяние, което в житийните текстове за светеца се свързва с отшелничеството, но и със самонаказанието. Неизяснен остава обаче конкретният произход на веригите като иконографски елемент. Тъй като той не се открива в други сцени и образи, вероятно е зает от действителността. Спорно е дали става дума за реалия, основана на проявите и вида на юродивите, но тази връзка трябва да се отбележи доколкото изображението на св. Варвар от Хилендарската трапезария е сигнирано така и доколкото има сведения, че веригите са атрибут, срещаш се при някои от тях. Сигурните данни за оковането във вериги при юродивите обаче датират едва от XVII в.³⁸

Очевидно запазените изображения на св. Варвар са свързани с персонажите, които присъстват в агиографската литература след началото на XIII в. и се почитат като мъченици и аскети, тъй като в изворите, в които св. Варвар е представен като военен светец, моментът с оковите липсва. И по-конкретно посочените примери се отнасят към един локален култ. Смилка Габелич свързва концепцията на образа на светеца в Лесново със св. Варвар Охридски, който се почита в Македония³⁹. В този смисъл може да се тълкува и фактът, че преобладаващият брой запазени изображения на светеца са в

Фиг. 6. Образът на св. Варвар в Слимничкия манастир, 1606 г.

³⁸ И в а н о в, С. Византийское юродство. М., 1994, 150–152. Според автора последният византийски юродив е Максим Кавсокалевит, починал 1365 г. (пак там, 133–135). Що се отнася до юродивите по българските земи, известни са четири извора (пак там, 139–140). Това са житието на св. Теодосий Търновски от патриарх Калист (срв. З л а т а р с к и, В. Н. Житие и жизнь преподобного отца нашего Теодосия. – СбНУ, 20, 1903, с. 20), на деспот Стефан от Константин Костенечки, написано през втората четвърт на XV в. (срв. К у е в, К., Г. П е т к о в. Събрани съчинения на Константин Костенечки: Изследване и текст. С., 1986, с. 423) и на св. Теодор Юродиви. Последното е запазено в грузински препис, но не е известно кога е живял светецът и откога е неговото житие (И в а н о в, С., Цит. съч., с. 140). Свидетелство за значимостта на юродивите по българските земи е и популярността на преводното гръцко поучение против юродивите от Никон Черногорец (срв. К л и м е н т О х р и д с к и. Събрани съчинения. Т. 2. С., 1977, с. 592).

³⁹ Г а б е л и ч, См. Цит. съч., с. 203.

паметници от диоцеза на Охридската архиепископия или в такива, изписани от зографски екипи от художествените центрове, разположени в тези области. Показателно е и отсъствието на изображения на св. Варвар в представителните паметници на поствизантийското балканско изкуство от XVI в. като тези, които се свързват с прочутия зограф Теофан Стрелицас. Най-важният извод, който следва от тези факти, е, че образът на св. Варвар като елемент от зографския репертоар, е характерен за художествените центрове в диоцеза на Охридската архиепископия.

Сравнителният анализ показва, че фигурата на св. Варвар от притвора на Кремиковския манастир се отклонява от утвърдената иконографска формула с два съществени елемента, които не срещаме при нито един от неговите паралели: монашеското облекло и съдът с мирото в лявата ръка на светеца. За разлика от останалите примери, които го показват като отшелник, тук е подчертан друг аспект на образа.

В статията си Е. Лакова дава обяснение на особеностите на изображението от Кремиковци само доколкото посочва, че тук е изписан монах и мироточец. Авторката стига до извода, че то „е важно свидетелство за иконографската еволюция на цяла група светци: двамата Варваровци, св. Варипсав, Добрият разбойник“⁴⁰.

Г. Геров споменава, че образът на св. Варвар е вдъхновен от славянския вариант на житието му, който единствен разказва за живота на светеца в манастир, и зографът е искал да подчертае именно този момент⁴¹. Очевидно става дума за Пространното житие на св. Варвар Мироточец Пелагонийски, запазено в молдавските преписи от XV в.⁴², тъй като само то разказва за живота на светеца в манастир. Най-пълният от преписите е този в сборника на Гавриил Урик от 1448 г., публикуван от А. Яцимирски⁴³. В края на текста стои бележка с името на някой си Киприан и 1435 г.⁴⁴, но според Кл. Иванова житието е „един от най-ранните опити на Търновската агиографска школа,

⁴⁰ Лакова, Е. Цит. съч., с. 314. „Освен звуковото сходство на имената, и двете започват с вар-, прави впечатление, че и Варипсав е монах, при това убит. По правило монасите рядко биват убивани. Унищожават ги на групи, какъвто е случаят с 26 Зографски мъченици. Но ако покаяният се разбойник (св. Варвар – бел. Цв. В.) е взет за дивеч, то този светец е погубен нарочно. Това не изключва възможността някога да са били един и същ човек, а после и светец“ – пак там, 313–314. Като оставям без коментар това твърдение, ще отбележа само, че св. Варипсав (памет на 10 септември) е живял през I в., носил е в тиква Христовата кръв, с която е извършил много чудеса. Очевидно двата светителски персонажа нямат никакви допирни точки, а още по-малко могат да бъдат идентични. За св. Варипсав вж. архиеп. Сергий. Цит. съч., т. 3, 365–366; Delehaue, H. Synaxarium..., col. 32.15–33.10; Halikín, Fr. Цит. съч., т. 1, с. 84.

⁴¹ Геров, Г. Цит. съч., 151–152.

⁴² По-подробно за петте Молдавски преписа вж. Иванова, Кл. Цит. съч., 43–46.

⁴³ Яцимирский, А. Цит. съч., 34–55. Кл. Иванова обнародва един пасаж от житието, свързан с чудесата на мироточивите мощи на св. Варвар, тъй като в преписа, публикуван от А. Яцимирски липсва един лист, срв. Иванова, Кл. Цит. съч., с. 44, бел. 20.

⁴⁴ Яцимирский, А. Цит. съч., с. 55. Въпросът за авторството и личността на Киприан е спорен, по-подробно вж. Търнова-Зимова, В., П. Бойчева, Цит. съч., 141–143; Иванова, Кл. Цит. съч., 41–43; Thomson, Fr. Цит. съч., 375–376.

Фиг. 7. Образът на св. Варвар в Хилендарската трапезария, 1622 г. (по З. Кајмаковић)

възникнало около средата на века (XIV в. – бел. Цв. В.), може би през 60-те години, когато между Търновската патриаршия и Охридската архиепископия съществуват тесни връзки⁴⁵.

В това житие св. Варвар, по произход египтянин от християнско семейство, става разбойник по море и по суша. 25 години по-късно корабът, с който плува, е застрашен от буря край Драч. Варвар отправя молитви към Христос и единствен оцелява след корабкрушението на кораба. Малко след това покаялният се разбойник получава насън наставление да се отдаде на пустиножителство и така да изкупи греховете си. След една година отшелничество Варвар е забелязан от един ловец, а после множество местни жители започват да се стичат при него. При отшелника се заселват монаси. Тогава Варвар отново получава наставление и отива на юг. Три години по-късно същият ловец му съобщава, че на мястото, където е отшелничествал преди, е построен манастир, и Варвар се връща там. В манастира, пазейки в тайна кой е, той преминава степените на монашеското посвещение, но след като се разкрива пред игумена, отново е обграден с почит. За трети път Варвар получава насън наставление и отива в Пелагонийските страни, където спира в една църква, разказва на свещеника за греховете си и е окован във вериги. След това Варвар остава дълги години в Пелагонийската пла-

⁴⁵ Иванова, Кл. Цит. съч., с. 42.

нина(!), където умира, случайно улучен от стрела на ловец. От мощите му започва да изтича чудодейно лечебно миро и хората от близкото селище решават да ги пренесат, но се стъмва и те са принудени да ги оставят в едно дере. На сутринта виждат, че мирото изтича към морето и Божествена сила им пречи да приближат мощите. Затова се обръщат към Охридския архиепископ Тома. Междувременно мирото достига по морето до Египет и сънародниците на св. Варвар също пристигат, за да вземат мощите. След дълги спорове се явява знамение – земята покрива мощите на светеца, а мирото продължава да тече на това място. Тук са построени църква и манастир, чийто игумен става Теодосий. Славата на св. Варвар и чудодейното му миро се разнася до Рим, Константинопол, Солун, Търново и албанските градове.

Житийният текст има две главни сюжетни особености, върху които акцентира и които намират аналог в образа от Кремиковци. Именно тези специфики са показателни за степента на познаване на житието от зографите и/или съставителите на програмата на Кремиковския притвор. Първата, както по-горе посочих, са събитията от живота на св. Варвар, свързани с монашеския живот, описан твърде подробно в няколко пасажа от текста: заселването на монасите при разкаляния се разбойник, неговото завръщане в манастира и преминаването на степените на монашеско посвещение, дългият му разговор с игумена и накрая основаването на манастир на мястото, където са мощите на светеца⁴⁶.

Епизодът от живота на св. Варвар, свързан с храма в Пелагония и със свещеника, при когото той е окован, се отнася пряко към разглежданото изображение. *нѣвъ прнзѣваеть кѣваѣа, њ сковѣтъ ѣмѣ вернѣгы желѣзны тѣжкы њ тврѣды зѣлѣ њ ѡблагаеть њмн вѣрвара по шнѣ њ рѣкѣ њ по кѡлѣнѣ ѣго рѣцѣ ѡвѣ прнговѣждаеть тврѣдѣ*⁴⁷. Докато в останалите паметници оковите са нарисувани като обикновени вериги, то в Кремиковци те са особено строги, както са описани и в житийния текст. В същия епизод от житието се споменава и притворът на църквата⁴⁸, където Варвар живеел и се молел – един топос, кореспондиращ с местоположението на фигурата на отшелника в Кремиковската църква. Определения като *стра̑нен̑ њнок̑* или *чюд̑ен̑ вѣ чр̑ноплѣт̑ен̑*, използвани нееднократно в житието, съответстват много точно на въздействието на тъмноликите монах от Кремиковския притвор.

Втората сюжетна особеност е акцентът върху мироточие то на мощите на св. Варвар, хиперболизирано в един твърде дълъг пасаж в житийния текст⁴⁹. „До голяма степен свързан с византийските си извори, той е чрезмерно разширен... Без да е композиционен център на ЖВМ (Житието на Варвар Мироточец – бел. Цв. В.), този епизод е неговият свръхсмисъл.“⁵⁰

В Кремиковци този елемент също е подчертан. Детайлът със стъкленицата в лявата ръка на светеца безспорно означава лечителски способности и е зает от иконографията на някои светци-лечители. В стенописната програма на Кремиковската църква те заемат важно място. Освен най-популяр-

⁴⁶ Срв. Я ц и м и р с к и й, А. Цит. съч., с. 43, 45–50, 53.

⁴⁷ Пак там, с. 50.

⁴⁸ Пак там, с. 49.

⁴⁹ Пак там, 51–55.

⁵⁰ И в а н о в а, Кл. Цит. съч., с. 59.

ните двойки светци лечители – св. Козма и св. Дамян, св. Ермолай и св. Пантелеимон⁵¹, в нея са включени и тези на св. Трифон и св. Христофор и на св. Диомидий и св. Сампсон⁵². Във фриза с медальоните в наоса е изобразена и св. Анастасия Фармаколитрия⁵³. Св. Сампсон и св. Анастасия Фармаколитрия са представени с едноцветни стъкленици с форма на колба в лявата си ръка, а в дясната държат съответно скалпел и кръст. Същата форма има и съдът, от който св. Георги изпива отровата в сцената с мага Атанасий от житийния цикъл на патрона, изписан на източната стена на притвора⁵⁴, както и съдът от сцената „Изпитанието с водата на изобличението“ от Богородичния цикъл⁵⁵. Последният пример трябва да се подчертае, тъй като сцената е разположена във втория регистър, непосредствено над фигурата на св. Варвар. Вероятно двете изображения са свързани не само по местоположението си.

Очевидно обаче главна особеност в този уникален за образа на св. Варвар елемент е наличието на червената течност в стъкленицата и посочването ѝ от светеца. Без съмнение това е чудодейното лечебно миро. Червеният му цвят има символното значение на кръвта, която трябвало да изтече от мощите на светеца, след като ловецът извадил стрелата си от неговото тяло. В житийния текст връзката между кръвта и мирото е подчертана два пъти⁵⁶.

Според Пространното житие на св. Варвар той е отшелник и мироточец Пелагонийски (т.е. Битолски). Имайки предвид, че главни художествени центрове на Балканите в края на XV в. са Охрид и Костур, това предпочитание в Кремиковския притвор е съвсем обосновано. Неслучайно и другият паметник от днешните български земи, в който присъства образът на св. Варвар – църквата в Драгалевския манастир, е от това време и е свързан с тези области, макар и с друг художествен кръг⁵⁷.

⁵¹ Св. Козма и св. Дамян са изписани сред правите светци на южната стена на наоса, вж. П а с к а л е в а, К. Цит. съч., 59–60. Преди реставрацията на църквата образът на св. Ермолай (о агнос ермолас) не е идентифициран. К. Паскалева споменава само св. Пантелеимон от медальоните на южната стена на наоса (пак там, с. 57).

⁵² Св. Трифон и св. Христофор са представени във фриза с медальоните на северната стена на наоса, а св. Диомидий и св. Сампсон – на северната стена на притвора (вж. П а с к а л е в а, К. Цит. съч., с. 59, 67).

⁵³ Тя е изписана на южната стена на наоса в монашеско облекло, вж. пак там, с. 57. Св. Анастасия Фармаколитрия е единствената жена-светица, която се изобразява с този атрибут. По-подробно за нея вж. В о ј в о д и њ, Д. Култ и иконографија свете Анастасије Фармаколитрие у земљама византиског културног круга. – Зограф, 21, 1990, 31–40. Като светец, изобразяван с такъв съд, се посочва и св. Кир (пак там, с. 36, бел. 61).

⁵⁴ П а с к а л е в а, К. Цит. съч., 89–90, с. 82, фиг. № 50.

⁵⁵ К. Паскалева отбелязва включването на този епизод от Богородичния цикъл за сметка на по-значимите събития, както и хронологическото му несъответствие с останалите композиции от цикъла. Изпиването на водата на изобличението е разположено след Първите стъпки на Богородица, а според литературната основа на цикъла – Протоевангелието на Яков, това събитие от живота на Богородица се случва едва след като тя съобщава на Йосиф за Благовещението (срв. пак там, 105–106).

⁵⁶ хвѣла твоя златовѣднѣга стрѣла мѣра възмѣсто крѣве негѣкшн ... хвѣла ти стрѣлѣж сребровѣднѣга. ѿ не же негѣче възмѣсто крѣвн, мѣра рѣка чюдѣсь – Я ц и м и р с к и њ, А. Цит. съч., с. 54.

⁵⁷ Връзката на Драгалевските стенописи от 1476 г. с Охридската художествена школа е доказана отдавна, вж. С у б о т и њ, Г. Цит. съч., 116–134. Що се отнася причисляването на живописиста от Кремиковци към Костурската художествена продукция от последните две

Приемайки, че образът на св. Варвар е елемент, характерен за репертоара на зографите, свързани с художествените центрове в диоцеза на Охридската архиепископия, самото му присъствие в Кремиковския притвор потвърждава тезата за връзката на неговите стенописи с тези центрове. Преди реставрацията в първия регистър на южната и западната стена е била видима само фигурата на св. Евтимий ([στί] εὐτίμῆ) от южната стена⁵⁸. Днес на тази стена са разкрити и образите на св. Сава (στί [σαβα]), св. Арсений (στί [αρσενῆ]), държи свитък с текст: ἀρσενίε φάστε τὸν κόσ[μον] и фрагмент от фигурата на неизвестен светец в монашеско облекло. На западната стена са разположени изображенията на светци, свързани с Египет – композицията със св. Пахомий (στί παχῳμίε) и Ангела Господен (ἀγγελὸς ἰσθῆν, държи свитък с текст: ὁρᾷς ἃ παχῳμίε βοὸ σὺνίμα ἐ(ν) φῶν ἐπέφῳνοι τοῖς μονα[χοῖς])⁵⁹, фигурите на св. Онуфрий и св. Варвар⁶⁰. Разполагането на образа на св. Варвар редом с най-видните основатели на православно монашество в малкия Кремиковски притвор говори за значението на неговия култ по това време, но и за връзката на зографите/съставителите на стенописната програма на Кремиковската църква с областите, където той е локализиран.

От друга страна, изниква въпросът защо иконографският вариант от Кремиковци, основан на кирилското житие на св. Варвар, не е използван в никой друг от запазените паметници. Неговият отговор може да се открие в предпочитанието на съставителите на стенописната програма на притвора към този текст, произхождащ от Търново. Имайки предвид високото социално положение и особено нивото на образование на единия от ктиторите – Софийския митрополит Калевит⁶¹, най-вероятно този избор трябва да се свърже с неговата личност.

Относно ролята на ктиторите за представянето на св. Варвар в притвора в Кремиковския манастир може да се предложи една хипотеза за концепцията на образа, основана на конкретната мотивация за избора му. В съседство с него на северната стена е изписана сцената „Св. Георги спасява царската дъщеря“ (или „Чудото със змея“). Връзката между нея и фигурата на отшелника не е само в близкото им разположение. На първо място тя е в една

десетилетия на XV в. – началото на XVI в. вж. Chatsidakis, M. Aspects de la peinture religieuse dans les Balkans (1300–1550). – In: Chatsidakis, M. Etudes sur la peinture postbyzantine. London, 1976, 188–189; Gardis, M. La peinture murale dans le monde orthodoxe après la chute de Byzance (1450–1600) et dans les pays sous la domination étrangère. Athènes, 1989, 86–88, 109–111; Δρακόπουλου, Ε. Ἡ πόλις τῆς Καστοριάς τῆ βυζαντινῆ καὶ μεταβυζαντινῆ ἐποχῆ (12ος – 16ος αἰ.). Ἱστορία – Τέχνη – Επιγραφές. Αθήνα, 1997, σ. 121; Суботић, Г. Костурска сликарска школа. Наслеђе и образување домаћих радионица. – Глас САНУ, 384, Одељење историјских наука, № 10, 1998, 124–125.

⁵⁸ Паскалева, К. Цит. съч., с. 68, сх. 32.

⁵⁹ Образите вж. у Гергов, Г. Цит. съч., 170–171, fig. № 24, 25, 26. За консултацията при разчитането на надписите благодаря на Хр. Андреев.

⁶⁰ Както е известно, св. Пахомий (починал 346 г.) е основател на общежитийните манастири в Египет (архиеп. Сергий. Цит. съч., т. 2, с. 143; Halkin, Fr. Цит. съч., т. 1, 159–163), а св. Онуфрий (IV–V в.) е египетски анахорет (архиеп. Сергий. Цит. съч., т. 2, 177–178; Halkin, Fr. Цит. съч., 155–158).

⁶¹ За митрополит Калевит вж. Станимиров, Ст. Из черковната история на града София. Софийският митрополит Калевит. – Народен страж, 15. VI. 1933, 4–6; Паскалева, К. Цит. съч., 45–46.

от датите, на които се почита св. Варвар – 6 май, т.е. паметта на св. Георги. Както споменах по-горе, в агиографската традиция съществува смесване и неяснота около паметите на св. Варвар.

Освен това в сцената с патрона на църквата е вмъкнат детайл с фигурата на момче, седящо на коня зад св. Георги. Този елемент, зает от „Чудото със спасяването на момче от чужд плен“⁶², кореспондира вероятно с ктиторския портрет и безспорно с идеята за застъпничеството на св. Георги. И по-конкретно – с двете деца на дарителя Радивой (починали през август 1493 г.), които са включени в ктиторската композиция⁶³. В този смисъл – като израз на надеждата и молитвата за спасяването на децата, може да се търси и личната мотивация за избора на св. Варвар от страна на ктиторите. Основание за това намирам най-напред в мироточието на мощите му, върху което явно се акцентира. Трябва да се спомене сюжетът от Словото за св. Варвар от Константин Акрополит, който е в основата и на други текстове⁶⁴. В него св. Варвар също е разкажал се разбойник и мироточец, но тук присъства един повтарящ се и в други извори топос – църквата „Св. Георги“, където той решава да се покръсти. Освен това, в края на текста Константин Акрополит разказва как с мирото на св. Варвар излекувал едно от децата си⁶⁵. Мотивът с детето срещахме и в гръцкото житие на светеца, вмъкнато в разказа на Акакий Савайтис за св. Варнава и св. Софроний. Тук детето придружава свещеника от църквата „Св. Георги“, в която разбойникът Варвар предава оръжието си, за да бъдат изковани от него веригите на покаянието му⁶⁶.

В този смисъл може да се открие аналогия и между изображенията на св. Варвар в Слимничкия и в Кремиковския манастир. Освен уникалното за образа на св. Варвар местоположение в наоса, в живописата от Слимница особеност е и изписването на светска личност в олтарното пространство, при Видението на св. Петър Александрийски. Тук, подобно на децата от ктиторската композиция от Кремиковци, е представено починалото дете на ктитора Михайло Петков и жена му Стойна от Битоля⁶⁷.

Присъствието на образа на св. Варвар – един светец с локален култ, в разгледаните паметници изобщо означава разширяване и разчупване на традиционните рамки на стенописната програма, което има своите причини. В този контекст времевото съвпадение между появата на образа на св. Варвар в монументалната живопис, написването на неговото славянско житие (вероятно в Търново) и съставянето на Синодалния акт от Цариградския патриарх Калист до Теодосий Търновски през 1355 г. едва ли е случайно. Не-

⁶² За този елемент по-подробно вж. П а с к а л е в а, К. Цит. съч., 79–80.

⁶³ В ктиторския надпис стои датата 31 януари 1493 г. – вж. К и р и н, А. Цит. съч., с. 88. Това противоречие намира обяснение след направения сондаж по ктиторската композиция, при който е установено наличието на по-ранен портрет, т.е. вероятно тя е изписана отново след смъртта на децата Тодор и Драгана – вж. Г е г о в, Г. Цит. съч., 150–151.

⁶⁴ По-подробно вж. у Т ъ п к о в а - З а и м о в а, В., П. Б о й ч е в а. Цит. съч., 138–141.

⁶⁵ D e l e h a y e, H. Les actes..., 279–280.

⁶⁶ Т ъ п к о в а - З а и м о в а, В., П. Б о й ч е в а, Цит. съч., 140–141.

⁶⁷ От придружаващия го надпис от 1606/1607 г. е известно, че името му е Купен и че е починал през 1599/1600 г., срв. М и љ к о в и љ - П е п е к, П. Цит. съч., с. 180, 184, 188.

съмнено трите посочени събития от 50-те – 60-те години на XIV в. са твърде показателни за значението на култа към отшелника по това време.

Фигурата на св. Варвар в Кремиковската църква с нейната специфична иконография е ключова именно като свидетелство за пряката връзка между литературен и изобразителен персонаж. Защото наред с молдавските преписи на Пространното житие тя е едно от малкото доказателства за разпространението на култа към св. Варвар Пелагонийски, особено популярен в XIV в. и през следващото петнадесето столетие.

Cveta Văleva (Sofia, Bulgaria)

THE REPRESENTATION OF ST. BARBARUS OF PELAGONIA IN THE NARTHEX OF KREMIKOVITZI MONASTERY

(Summary)

The representation of St. Barbarus in the narthex of Kremikovtzi Monastery (1493) is painted in the register of the most prominent founding fathers of the orthodox monastic tradition and it was discovered during the restoration of the church in 2000. There is only one other representation of its kind among the monumental paintings of the Bulgarian lands and it is to be found in Dragalevtzi Monastery (1476).

The earliest representations of St Barbarus date from the middle of the 14th century. In the monuments belonging to the Byzantine tradition he is represented as a martyr and hermit, but not as a martial saint. The few preserved examples are predominantly from territories in the diocese of the Ohrid archbishopry since the representation of St Barbarus is an element of the repertoire of the Zographic groups from the art centers in these areas.

The representation of St Barbarus from the narthex of Kremikovtzi monastery is unique since it renders the saint as a monk and myrobleptes, not as a hermit. The textual basis of the representation is the full vita of St Barbarus of Pelagonia which is dated to the 60s of the 14th century and was probably written by a member of the Turnovo hagiographic school. The complex concept of the representation is due to the preference of the church donors – most probably bishop Calevithe of Sofia.